

Ruva Farkas Pál

„Nincsenek verseim, csak álmaim”

Balázs János salgótarjáni cigány festőművészről

Magyar Hazám

*jöttünk mezítláb
krisztusi hitbe kapaszkodva
Hazát keresve
sorsunk összeforrt
Isten tenyerében
a Kárpátok alatt...*

Ruva

■ A cigányok a vándorlásaikat nyomon követő feljegyzések tanúsága szerint soha nem voltak írástudók. Kultúrájukat, identitásukat, nyelvüket a szájhagyomány örökölte át apáról fiúra évszázadokon keresztül. A róluk szóló első okirat a XIV. században keletkezett, 1423-ból való. Az írás a Szent György-nap előtti vasárnapot említi, amikor is Zsigmond magyar király menlevelet adott ki számukra. A dokumentum szerint – amelyet egy László nevű cigányvajda vett át – a király biztosította a lehetőséget, hogy sértetlenül, bántatlanul vándorolhassanak át az országon.

Miután hitük szerint az isteni szeretet vezérli őket, tulajdonképpen zarándokoknak tekinthetők. Soha nem álltak harcban egyetlen néppel, nemzettel sem. Nem fogtak fegyvert a harcokban, noha – mint fegyverkovácsokat, ágyúöntőket vagy zenészeket – minden nagyobb szabadságharcban megtalálhattuk őket, de soha sem a harcmezőn. Beilleszkedésük a társadalomba mégsem volt súlyos konfliktusoktól mentes. Mária Terézia 1773-as rendelete „újmagyarként” nevezi meg a cigányokat, gyermekeiket erőszakkal elveteti szüleiktől, a fiatalokat földművelő paraszttal házasítja össze (így akart adófizető polgárokat nevelni belőlük). Igaz, később kedvezőbb bánásmódban is részesültek a Habsburgok részéről. A XIX. század elején Alcsút-Dobozon Mária Terézia leszármazottja, József főherceg – a saját birtokán – földet is adott nekik. (Sőt, a hagyomány szerint egy cigányaszszonytól ő maga és Marischka nevű lánya is megtanulta

a lovári nyelvjárást.) Uralkodóink kései leszármazottjai több ízben megkövették a cigányokat Mária Terézia cigányokat sértő rendeletei miatt. (Ezt tette például Habsburg Ottó is, amikor 1989-ben Klagenfurtban interjút készítettem vele az általam szerkesztett Romano Nyevepe című cigányújság számára.)

Egy cigány festőről szóló írásban nincs helye, hogy népe vallásosságáról elmélyült elemzést adjunk, mégis megkezdhetjük, hogy utaljunk e „zarándok” nép hitvilágának két – a kereszténységhez kapcsolódó – hangsúlyos elemére. Az egyik ezek közül az *Újszövetség* talán legfontosabb helyének folklorizálódott változatához kapcsolódik.

Bibliai ismereteik szerint: amikor Jézust keresztre feszítették, a mellette lévő keresztre azt a cigány férfit feszítették, aki azért lopta el a negyedik szöveget Krisztus keresztre mellől, hogy lábait ne tudják terpeszben kiszögezni. A lovári dialektusban készült bibliafordítás Jézus utolsó mondatát : ELI, ELI! LAMMA SABAK-TANI? (Mt 27,46) úgy értelmezi („Deli, Deli lanma sa baxtani”), hogy a Megváltó, mielőtt kilehelte a lelkét, a cigányságot áldotta meg. Ez a mondat ugyanis – a lováriból magyarra fordítva – azt jelenti: „Istenem, Istenem, elvettél, s ti legyetek mind szerencsések!” A magukat Egyiptomból származtató „gipsyk” („gipsy” = „egyiptei”) következtetésével ennek a jézusi áldásnak tulajdonítják, hogy egyfelől minden megpróbáltatást – járványokat, a természeti katasztrófákat, világégéseket, vízözönt és világméretű háborúkat is – képesek túlélni, másfelől a családjaikat, közösségeiket az isteni szeretet ereje tartja össze.

A cigány hitvilág másik hangsúlyos eleme a Mária-kultusz sajátos változataként értelmezhető. A Nőisten–Anyá imádata¹ ugyanis nemcsak vallásos érzelmeket fejez ki, hanem emberi kapcsolataik, társadalmi kötelekeik természetét is meghatározza. Abból a meggyőződésükből, amely szerint az anyaság vállalásával teremtményekként maguk is teremtővé válnak, s ha a szeretetre és a boldogságra építik földi életüket,² egyszersmind az is követke-

zik, hogy nem tűrik a leigázás és a megalázás semmilyen formáját, de nem is akarnak senki felett uralkodni.

Balázs János festőművész ars poeticája is erre a vallásos érzületre és közösségi ethosra épül. Festészetének a középpontjában a nő és az anya a domináns.

A keresztény vallásos érzelmek természetesen nincsenek ellentmondásban a cigányság szilaj életszeretével. Mielőtt azonban ezek után is nyomoznánk Balázs János festészetében, idézzük fel e kérdéskör „szakirodalmának” egyik klasszikusát!

Liszt Ferenc írja *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon* című könyvében: „...minél tovább csevegnek, annál tovább keletiesb képekben írják le történeteiket, amint emlékeikben visszalapoznak. Az előforduló események és történetek szinte kattánásszerűen megnyitják almanachjukat a végtelen keleti virtuóz álomkámforos ízei, illatai, története(k) felé.”

„A cigányok oly művészek, kik tehetséggel bírnak ily díszítményeket szerezni s megadni a fülnek mindazon gyönyöröket, miket a mór művészet a szemnek tartott fön, dallam-építményének minden hangjegyét virágczifrákkal ékítvén föl...”

A könyv megjelenésekor Simonffy Kálmán 1859-ben nyílt levélben támad Liszt Ferencre, hogy hogyan írtott le a könyvében olyat, miszerint:

„A magyar zene nem a magyar nemzeté, hanem a cigányé.” Simonffy szerint Liszt tökéletesen félreismerte a magyar zenét, midőn azt föltételezte, hogy annak forrásait valami ősi cigány (indiai) kultúrában kellene keresnünk.

Ha a XIX. századi magyar cigányzenét a magyar népzene – különösen Bartók és Kodály gyűjtéséből megismerhető – dallamtípusaival és ritmikái sajátosságaival vetjük össze, Liszt megállapítása csakugyan megalapozatlannak mondható. Világhírű zeneszerzőnk mégis lényeges összefüggésre figyelt fel, amikor a két nép kultúrájának keleti gyökereiben kereste a magyar cigányzene páratlan népszerűségének magyarázatát. Nem véletlen, hogy a hazai közönség az ő kompozíciói közül is éppen azt a műfajt kedvelte a legjobban, amely a végletesen ellentétes érzelmi állapotok kifejezését tette lehetővé. A kedélynek az a csapongása: a melankóliának, a hirtelen haragú ember robbanó indulatainak és a tomboló jókedvnek az a fajta hullámmozgása, ami a rapszodiákat jellemzi, a nyugat-európai környezetben nevelkedett, ám önmagát büszkén magyarnak valló Liszt Ferenc szerint egyértelműen keleties lelkiállatról árulkodott; s ő ebben a lelkiállatban ismert

rá a virtuóz cigány muzsikusok és a magyar cigányzenét fogyasztó honfitársai temperamentumának hasonlóságára. (Ahogyan a cigány táncban a nő, az asszony adja a férfi lába alá a „tromfokat”, s ahogyan eközben a táncvarázsa az emlékek, a történetek mesevilágába röpíti a párokat, úgy ragadja magával az érzelmek cunamija a virtuóz cigány muzsikus játéka magyart hallgatóját.)

Lehetséges volna, hogy hasonló hatást – színekkel, tájakkal, portrékkal – egy festőművész is képes kelteni? „Hősünk” példája azt bizonyítja, hogy igen: lehetséges!

Az 1905-ben született Balázs János 1977-ben bekövetkezett haláláig a salgótarjáni cigányhegyen egy ilyen talentummá érett. Egyszerű, csórá cigány család tagjából vált „főstővé”, költővé, szobrásszá és polihisztorrá. Miután egész életében a kirekesztés, a megbélyegzés volt az osztályrésze, elmondhatjuk, hogy csaknem kizárólag negatív impulzusok nevelték azzá. Élete delén túl, csak hatvannégy éves korában kezdett el festeni. Magába gubózó remeteként élte a napjait. Az ő sajátos „laborjában” könnyebb volt festőguruvá válni, mint kéregető csavargóvá. Következétesen művelte magát – a szemétdombon talált napilapok, könyvek és képeslapok segítségével.

Már gyermekkorában különös vonalvezetésű rajzokat készített, de nem figyeltek fel a tehetségére. A közvetlen környezetében sem részesült pozitív támogató elismerésben, biztatásban, dicséretben, így aztán nyomorúságos helyzeténél fogva visszahúzódóvá, mondhatni féllékké vált, s gyenge testalkata miatt kirekesztettnek is érezte magát. Mindez megmagyarázza: miért volt hajlamos az önsajnálatra. Költészetében ez a végletesen determinált sorsú, burokba zárkozó ember szólal meg:

Akármit hisznek rólam:

mi lettem s

mi voltam?

Leköpnék, gúnyolnak.

Ha nem kellek az

emberi világnak,

majd jó leszek

az ördögi pokolnak:

ott úgyis emberi

bűnök égnek, lángolnak,

s bűzlő salaknak

összegyűlnek,

amit a Teremtő

létezésünk végén,

utoljára külön büntet.

Hadban állt ő a városvezetéssel a cigánytelep lebontása miatt is (úgy érezte, hogy dobozokba zárják őket), de azt viselte a legnehezebben, hogy ostobának, bolond különöncnek tartották. Miután ragaszkodott a lakhelyéhez, kí is került a társadalomból, a „lét peremére”. Ennek ellenére – vagy éppen ezért – mert igazán nagyot álmodni. A szeméthegeyen guberáló, tengődő kitaszítottként durva lépésre szánta el magát. Minthogy a napi cigarettaadagját is nehezen tudta összeguberálni, vegetáriánus lett, amit vallási szintre emelt: az indiai guruk szférájába próbált emelkedni. Erről tanúskodnak írásai és képei.

*Kócot szalmát
rongydarabot
rakásra dobálva
mindenki látott,
de azt nem tudja senki,
hogy én limlomból
raktam össze
magamnak világot*

El lehet, sőt ajánlatos elgondolkodni a költészetéről – amely semmivel sem kisebb értékű, mint varázslatos festményei. Versei is, képei is álmok az álomban. Mint a libikókán hintázó kamasz, felváltva művelte a két művészeti ágat. A verssorok sokszor átkúsznak a képeire, és ott élnek tovább szürreális életüket. Mint a zene és a tánc egymáshoz, egymásba simulnak, és lesz belőlük egy szerelmes rapszódia. Ilyennek látom és érzem Balázs Jánost, aki a szemünk előtt vált festőguruvá. A salgótarjáni kunyhóremeteségéből száguldott el, amikor csak akart – álomszönyegén – a varázslatos napkeleti Indiába. Festőecsetét varázsvesszőként használva hazarepült az övéihez, amikor csak akart, itt hagyva minket, s mindannyiunkat arra sarkallva, hogy álljunk meg egy pillanatra a fejetetejére fordult világunkban, és időzzünk el rendhagyó művészte előtt. Isteni érzés, hogy közénk tartozott: kortársunk volt ránk hagyott álmaival együtt.

ÉLETEM, 1975

Balázs János 1975-ös festménye egy mesejelenet. Kompozíciójának centrumába a szeretetet szimbolizáló – piros színű – emberi szívet helyezi. Ezzel is azt fejezve ki, hogy a földi javakkal szemben a SZERETET a legnagyobb földi kincs. A szeretet koronás királynője jobbán a mester néz a messze világba egy vázából, – amelyben Ő maga az egyik virágcsokor. A szívkirálynő jobbán a férfi, balján az örök nő – a teremtés Évája – fején és feje körül zöld babérlevelekkel, s míg Ádámnak csak a fejét

láthatjuk, a NŐ teljes fegyverzetében pompázik a bibliai paradicsomi állapotot idézve. A teremtő széttárt karjai alatt arctalan alakok menetelnek. A NŐ lábai alatt egy

megelégedett arc pöffeszkedik, aki a pokolba menetelők kelyhét tartja jobb tenyerében. Miután Balázs János egész költészete és festészete arról árulkodik, hogy nem hisz a mennyországban, elbizonytalanodunk: vajon a teremtő Istennek vagy a kísértő ördögnek tulajdonít-e nagyobb szerepet az életünkben a művész.

*Emberi mocskokba mártott,
hazugsággal színesített
komisz világ:
beléd nézni nem is szépség,
igazságosabb csak
nevetni rád,
vagy szomorkodni
csendben mindazon,
amin nincs dísz,
csak álcázott fazon,
nyomorékságba vésett divat.
Ám a mű
nem márvány,
se nem kő:
a korhadó fán
így igazít
valami keveset
a teremtő.*

A CIGÁNYÉLET, 1975

A festmény középpontjában ismét a „nagybetűs” élet virít, tündököl. Variáció ez is – humorral fűszerezve – férfi és a nő örök témájára. A nőnek be nem áll a szája, a férfin: a férj, a társ, mint a hétköznapi életben is. A szájaló nő karján az élet örök megújulását szimbolizáló gyermeket látunk.

A férfi – bal kézzel a lombos fába kapaszkodva – tágra nyílt szemekkel szinte rémülve mutat a nőre, az asszonyra. Mintha csak ezt mondaná a háta mögött lévő „haver-

De felsejlik egy másfajta értelmezés lehetősége is. Balázs János mintha arról beszélne, hogy semmi szükség a kreativitásra/művészkedésre, a rendszer úgyis megmondja

nak”: bármit is mondasz vagy csinálsz testvér, úgyis a nő a főnök. A cigánytelep a maga szépségében és színeiben pompázik. A háttérben a ló és a szeretkező pár. Az ehető csiperkegomba a cigánytelep „mindennapi kenyeré”, de közvetlen mellette ott virít a mérgező vörös is, mint a kommunista rendszer, az elnyomó hatalom szimbóluma.

*Most már mindenáron
világomat bezárom
és festem
halotti feketére:
én még csak most
készülök a télre,
mert remeteségem
már előre befagyott,
hiába tömtem be
ajtót, ablakot
és annyira fűtöttem,
hogy tüzem füstje
el sem fért az égben,
s én megfagyottan is
feketére égtem.
Azóta nem is eszek
csak attól félek:
időm meghalásra se
bizonyul elégnek.*

A BIBLIAI PÁSZTOR, 1973 k

A festményen a túlnyomórészt kék szín a festő éjszakai magányát kívánja kifejezni. A páztor bebugyolált karjai irrelevánsak, hiszen a rábízott állatok tudják a dolgukat.

helyettünk, hogy mit tegyünk, és mire használjuk a kezeinket. A bárányok meg csak hátrahúzott fülekkel lapítanak az éjszakában.

*Roggyant halomba
dőlvé a malom:
Nem a csend itt a bűn,
hanem az unalom
ásít keserűn;
vigyorgásba rejti
keservét,
bánatát.
Mély víz örvénylik
rendetlenül körben
sodorva hulladék
ázott limlomot,
a molnár ablaka
kancsalul pislog.*

A GORDIUSZI CSOMÓ, 1973

A kép mitológiai jelenetet szimbolizál. Nagy Sándor görög hadvezér/világhódító különös feladat előtt áll. Ha kibogozza a gordiuszi csomót, akkor övé az ország és a hatalom. Ezzel a feladattal birkózik mindennap magad is: vagy belemész az ördöglakat „sziszifusziságába”, vagy előveszed a bicskádat és megoldod, szétvágod, és mész tovább. A telepi cigányok arcáról leolvasható a kételkedő cinizmus: sikerül-e vagy belebuksz, te legény, és mehatsz a sittle. A telepiek feje felett a bizonytalanság Damoklész kardja is ott lebeg. „Én biztos, hogy másképp csinálnám” – gondolja, de inkább mondja a hetvenkedő; míg a másik

– talán éppen egy besúgó –: „Na, én jobb, ha megyek, legjobb lesz, ha még tanú sem leszek.” És a hétköznapi történetből természetesen a (mindenre gyógyír) szex sem hiányozhat.

*Csak dolgozgatok
mert most eléggé
jókedvű vagyok.
A gond felépít,
a sors lerombol,
az még nem zene,
ami csak dorombol.*

MESE, 1975

A cigányok mesélve mondanak igazat, az igazat pedig sokszor mesének vélik. A fantáziájuk segíti őket, hogy el tudják szenvedni az életet. Végül is belenyugszanak

a sorsukba, mert úgysem tudják azt megváltoztatni. Jól van ez így, ahogy van, ne is próbáld meggyőzni őket az ellenkezőjéről! Sajátos életfelfogás.

*Képzelné valaki,
aki még
hisz a művészetben,
hogymilyen kicsiség,
mihaszna dolog:
írok, festek, rajzolok,
lázongó, vegyes,
idétlen, érdekes,
tapogatódzó látomásokat,
csupasz kevergést;
úgy, ahogy nyersen
az életben
mérgeesen szétfreccsen,
s betölti világomat,
mint az öröm, a kenyér,
s az emberek küzdelmében
a végtelenbe tér.*

A PARADICSOMKERTBEN, 1975

Ezúttal is bibliai jelenetet látunk. A művész itt is, mint mindenben, amihez hozzányúl, szókimondó. 1975-ben csak így, jelképesen lehetett vakmerő ideákat kifejezni.

A nő, Éva rövid hajú, a férfinak viszont, aki le akarja fogni a nő kezét, hosszú a haja. Ha a nemek felcserélődtek volna, Isten tudja, akkor talán másképp alakult volna az életünk a földön?

*Az ma ott:
méltó emléke annak,
hogyan ahol ember élt:
ott mindig ördög lakhatott*

*Ez vagyok én
meg az otthonom:
csupa ábránd
csupa rom*

*Nem sajnálom,
ha a valóságot
összekeverem
azzal, ami álom.
úgy csinálom
ahogy senki más.*

A MADARAK HARCA, 1972 k

Van egy mítosz a cigányság körében, mely szerint valaha madarak voltunk, de közel repültünk a Naphoz, és leégtünk a szárnyaink. A festménynek ezért „kódolt” jelentése

*Nyári fény,
sok virág,
őszí déj,
bús világ.
Sok eső, úti sár,
füstös a napsugár,
ha madár nem dalol,
bujdosik valahol.*

ODÜSSZEUSZ HAZATÉRÉSE, 1972 k

Balázs János a két elemijével sem a Nagy Sándor-féle gordiuszi csomóról szóló irodalmat, sem az *Odüsszeiát* nem olvashatta volna, viszont polihisztorként a maga remete-

van a cigányok számára. Egyszerre idézi fel bennük szabadságvágyukat és üldöztetések tragikus eseményeit.³

A kép bal sarkában fent havas hegycsúcsokat láthatunk, mely a számukra is kedves Kárpátokat idézi. A kép madaraiban Európa üldözött cigányaira ismerhetünk tehát, akik történelmük során megannyiszor csapdába estek. Vastag vasrácsok, sorompók, s az alattuk hömpölygő folyó zárják el őket a szabad világtól. Vergődnek, csapkodnak, de nem adják fel a küzdelmet életük árán sem.

*Akárhogy rejtem magamat
háttal fordítva a világnak:
azokban úgy is
engem látnak
sokféle formában;
itt csak a fejem van,
amott a lábam látszik csonkán,
szemem a napban,
szikláknak ormán,
izzik; hasítva fényt
az űrben szerte;
a csillag is én vagyok:
Már nem szeretem a zenét:
nem is hallgatom,
bár nekem is van
sok sajátos dalom.*

ségében, ott Salgótarjánban, a cigányhegyen nem iskolai műveltségre tett szert. Annyit sajátított el a görög mitológiából, amennyire szüksége volt ahhoz, hogy emberi/művészi programját megfogalmazza. Szkülla és Kharübidisz között a Napisten társaságában a hókarú Nauszikaa végleges maradásra ösztönzi az utazót, csábítja Balázs János/Odüsszeuszt. Mint ahogy azonban Homérosz hőse hűséges szépséges feleségéhez, Balázs János is hű a remeteséghez: ellenáll minden csábításnak.

*Legszegényebb ember
gondolatban
keresztül
rohángáltam a világot
a tengert, a hegyeket
a csillagokat, az eget,
még az űrben is jártam
és mégis mi végett?*

A CSALÁD, 1970

A szemérmes és erélyesnek tűnő asszonyosság az ingázó férjet hazavárva megdöbben, hogy a férj virágot, szuvenírt, ajándékokat visz neki haza. Megrángatja emberét a nya-

*elcsépelet találmány,
amin gondolkodol.*

*Mire várni se jó,
úgy legyen ahogy jön,
úgyis rád talál az,
ha bánat, ha öröm.*

LÉLEKVÁNDORLÁS, 1972 k

A cigányok zsigerből érzik és hiszik a lélekvándorlást, de nem a keleti vallások tanításai szerint. Ha meghal egy hozzátartozó, elsiratják, de közben elénekelik a kedves

kánál fogva, de arra azért nagyon vigyáz, nehogy nagyobb baja essen. S mert az ördög sosem alszik, a férfi mögé bújva ott a harmadik, a bűnre csábító „jó barát”. Örök témáról: hűségről és hűtlenségről, ama bizonyos szerelmi „Bermuda-háromszög”-nek a rejtélyéről van szó.

*Akik gazdagok,
akiknek éppen úgy
lefagyhat a bőre,
mint aki szegény
és ruhátlan – póre.*

*Én is rohanok, megállok,
leülök, s elfekszek,
eltűnök a térben,
s örökre felejttem,
hogy egyszer én is éltem.*

*Félelem az élet?
rettegés az álom?
hogya soká élek,
talán kitalálom.*

*Ó, te balga ember
magadról mit hiszel?
egyenlő a hited
az üres semmivel!*

*Amely úgy rejtőzik,
mint a sötét pokol,*

nótáit, felidézük anekdotáit – emlékezetes tetteit, börtönemlékekkel, veszekedésekkel együtt. A kék szín választássa a lélek levegőszerűsége miatt jellemző Balázs Jánosra. Ember nem tudhatja soha, csak a Teremtő egyedül, hogy kinek a lelke kibe/mibe száll. Költözhet kutyába, lóba, majomba vagy madárba, de az állaté is szállhat emberbe. A mennyországban így is, úgy is találkozunk szeretteinkkel, olyan külső megjelenésben, amilyenben csak kívánjuk. De a legtöbben a legdédeltettebb álmainkat szeretnénk a mennyországban megvalósítani.

*A Pécskő utcában
A cigánysoron:
Nincs komám
Se sógorom
Rokonságom is
Elpártolt tőlem
Vagy régen meghaltak
És titkos nyugalmat
Leltek a temetőben.*

Pécskő

Dombi düledék:

Széttúrt falak

Tetőkön még a kémények

Feketén vicsorítanak.

Azt, hogy a cigányságot

Az Isten, vagy ki,

Még így, mint most,

Még soha meg nem verte!

Balázs János életműve különös színfolt a magyarországi kortárs festészetben, költészetben egyaránt. A mindennapi életben el nem érhető célokat és álmokat festett meg. Rajtunk múlik, hogy továbbálmodjuk-e azokat!?

JEGYZETEK

- 1 Bizonyítéka ennek az is, hogy a lovagi eszményt a cigány nyelv – jóllehet az eredete elhomályosult – mind a mai napig őrzi. A cigányok köszöntőiben, egymás megszólításában a *romale* mellett minden esetben szerepel a *shavale* szó is. A *shavale* ugyanazt jelenti, mint a francia *chevalier* (lovag). Megkérdeztem a cigányokat, mind a négy ortodox hagyományokkal rendelkező fő törzset, s azt kellett tapasztanom, hogy a *romale* megszólítást minden esetben embernek, férfinak értelmezik, de a *shavale* szót egyik sem tudja beazonosítani. Arra a következtetésre jutottam, hogy az íratlan kultúra évszázadaiban, Jézus halála óta eltelt időszakban a *shavale* (lovag) szó szerinti értelme feledésbe merült, annak ellenére, hogy eredeti jelentése szerint használják azt. Ha figyelembe vesszük, hogy pl.: shavo! (=fiú), shavora! (=gyerek) megszólítások is a *shavale* szóból származtathatók, talán azt is mondhatjuk, hogy a Grál lovagokéhoz hasonló Istennő-kultusz genetikailag kódolódott a cigányok hitvilágában, hiszen a Teremtő Isten (Devla) imádása után a legfontosabb szerepet tölti be a vallásukban.
- 2 A cigányság a mai napig a sok gyermek nemzésének okát, az isteni áldást a földi boldogság alapkövének tekinti. A cigányság számára a kultúra megőrzése a vándorlás és üldöztetés révén másodlagossá vált. Az első helyre mindenképpen a földi „teremtés”, a gyermekáldás és az Isten–anya kultusz volt tehető.
- 3 A cigányok nemzedékről nemzedékre örökítik át őseik élet-halál küzdelmének a történetírás által is megörökített drámai epizódjait. Nemcsak a holokauszt borzalmai, hanem a XVII–XVIII. századi megpróbáltatásaik is elevenen élnek az emlékezetükben.